

Гордана Штрбац*
Филозофски факултет
Универзитет у Новом Саду

УДК 811.163.41'373.22
DOI: 10.19090/gff.2019.1.285-300
Оригинални научни рад

ЛИНГВОКУЛТУРОЛОШКИ СТАТУС ЛЕКСЕМА *КАМЕН***

У раду се испитује језичка слика природе тако што се анализом одговарајућих номинационих јединица покушава описати начин на који говорни представници српског језика сагледавају своје природно окружење. За ово истраживање одабрана је лексема *камен*. На основу речничких података дат је њен семантички опис и разматрани су устаљени изрази и фразеологизми у чији састав улази посматрана лексема. Њихова анализа потврдила је полазну претпоставку да поменута номинациона средства одражавају основне когнитивне механизме, као и симболичке, архетипске и друге елементе културе.

Кључне речи: језичка слика света, лексема *камен*, значење, фразеологизам, терминолошки израз.

1. УВОД: ПРЕДМЕТ, ЗАДАЦИ И ТЕОРИЈСКО-МЕТОДОЛОШКИ ОКВИР ИСТРАЖИВАЊА

Лингвокултуролошки приступ у лингвистици посебно је заинтересован за испитивање начина на који се културни елементи као што су симболи, еталони, стереотипи, веровања, обреди, ритуали и уопште облици перципирања и обраде података из стварности, као и понашање, који одражавају специфичности једне заједнице, језички изражавају и постају компоненте семантичке структуре његових јединица најчешће. У том контексту језик се схвата као средство помоћу којег се реконструише слика света те заједнице. У излагању које следи анализом одговарајућих језичких јединица настоји се описати језичка слика природе, тј. начин на који говорници српског језика поимају природни свет око себе. У центар истраживања постављена је лексема *камен* – испитана је и обрађена њена

* gordana.strbac@ff.uns.ac.rs

** Истраживање је рађено у оквиру пројекта: *Стандардни српски језик: синтаксичка, семантичка и прагматичка истраживања* (бр. 178004), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

полисемантичка структура, која укључује лексикографско и психолингвистичко значење речи, а посматрани су и устаљени изрази, као и фразеологизми у чијем се лексичком саставу налази ова именица.

У когнитивнолингвистичким и лингвокултуролошким истраживањима посебно место заузима појам језичке слике, која настаје као резултат материјализације когнитивне слике одговарајућим знаковним системима (Попова, Стернин, 2007: 51–54).¹ Под језичком сликом света подразумевају се представе говорника о стварности, које су фиксирани у језику, те се у том смислу може говорити о језичком рашчлањивању света, језичком уређивању предмета и појава (Маслова, 2007: 64–73). Она се у литератури још назива и наивном пошто није ослобођена грешака и заблуда те се понекад може разликовати од научне, енциклопедијске (Апресјан, 1995). Језичку слику стварности Љ. Поповић дефинише и као интуитивну пошто није заснована на наивним представама, већ на интуитивној спознаји (Поповић, 2008: 52–54).

Језичке јединице у које су уткани културни садржаји чине културно-националну слику света која одражава начин живота, обичаје и понашања чланова одређене етнојезичке заједнице и сл. (Маслова, 2007: 64–73). Културно-националну специфичност носе номинационе јединице и друге форме окупљене око лексеме *камен* јер указују на особености српске говорне заједнице у погледу поимања природних елемената и при том чувају трагове традиционалног доживљаја природе, предодређеног симболичким, митским и културним представама камена у старој српској религији.

Уз земљу, воду, ватру и ваздух, камен је један од праелемената света (СМ, 2001: 257), при чему треба имати на уму само необрађени камен (Чајкановић, 1994а: 162). Према древној концепцији виђења света, просторна релација ‘горе’ изједначава се с планином или каменом, тако да он (камен односно планина) заузима медијалан положај, између онога ‘који одлази у Земљу’ и оног ‘који увек остаје горе’. Из оваквог поимања камена проистиче и његова улога у заштити од болести. Друга функција ритуала који се изводе у вези с каменом јесте жеља за плодношћу брака, што је непосредно повезано с култом Земље, прамајке, као симболом плодности (Раденковић, 1977: 445–459). Представе о камену имале су првенствено анимистички карактер јер се

¹ Према речима Ј. Бартмињског (2011: 41–42), појам језичке слике света има дугогодишњу традицију, а од седамдесетих година прошлог века ова теорија почиње интензивније да се развија у словенским земљама – Пољској, Русији, Белорусији, Украјини и Чешкој.

веровало да у њему борави душа, што је непосредно мотивисало улогу камена у погребним обичајима, али и у ритуалу кажњавања.

2. ПОЛИСЕМАНТИЧКА СТРУКТУРА ЛЕКСЕМЕ КАМЕН

2.1. У анализи која следи најпре је обрађена полисемантичка структура лексеме *камен*, и то тако што се узима у обзир њено лексикографско и психолингвистичко значење, а потом је разматрана семантика фразеолошких и других устаљених израза.²

2.1.1. Према П. Скоку, лексема *камен* прасловенског је порекла и има значење: „1. петра, 2. (eufemizam, tabu) zmija, miš, 3. komad (kamen soli)” (Skok, 1971–1974).³

Лексикографско значење лексеме *камен* сагледано је на основу дефиниције предочене у *Речнику српскохрватског књижевног и народног језика* (у даљем тексту РСАНУ): лексема *камен* има дванаест семантичких реализација (шест значења и у оквиру њих још толико подзначења), која одсликавају научну и наивну, интуитивну спознају света. Примарна семантичка реализација ове лексеме, дата под тачком 1.а. јесте терминолошка – *камен* је одређен као ‘минерални агрегат различитог састава од кога се великим делом састоји Земљина литосфера, стена’. Из примарног значења, у чијој је структури архисема ‘материја’, по обрасцу синегдохе ЦЕЛИНА ЗА ДЕО, развија се секундарно значење, наведено под 1.б. ‘комад таквог агрегата, стене (већи или мањи, природног облика или обликован према различитој намени)’. Из угла лексичко-семантичке теорије развој секундарног значења одражава процес детерминологизације, што се на когнитивном плану испољава као прелазак из научног, енциклопедијског сагледавања света у наивно, својствено обичном говорнику.

Наиван облик концептуализације стварности одсликавају и следећи семантички садржаји. Ту су најпре метафорична значења индукована неком

² Због ограниченог простора анализи се не подвргавају све јединице окупљене око лексеме *камен* (нпр. изван ње остају чланови њеног деривационог гнезда, колокације и сл.), као и пословице и друге форме усмене књижевности, те се језичка слика природе може сматрати фрагментарном.

³ Архаична форма *ками* овом приликом, због ограниченог простора, неће бити разматрана, иако учествује у бројним окамењеним структурама усменог стваралаштва.

од диференцијалних сема у семантичкој структури примарног значења лексеме, која се тичу чврстине, постојаности, температурног стања, тежине и сл. Она су резултат човекових перцептивних способности, пре свега тежње ка уочавању типичних својстава ентитета из нејезичке стварности, а затим и когнитивних могућности да опажене карактеристике асоцијативно повезује с појмовима из апстрактних домена. Дакле, у свим случајевима у основи је метафорична трансформација КОНКРЕТНО → АПСТРАКТНО: в. ‘особа чврстог, постојаног карактера’; г. ‘неосетљива, хладна особа’; ‘тешка брига, невоља, мора’. Даље, метонимијском трансформацијом, оствареном по моделу ВРСТА МАТЕРИЈЕ → ПРЕДЕО, КРАЈ САСТАВЉЕН ОД ТЕ МАТЕРИЈЕ, добијено је значење 2.а. ‘кршевито земљиште, голет’, из којег се даље развија садржај ‘завичај, родни крај, дом, имање (обично злохудо, сиромашно)’. Последње значење може се објаснити на два начина 1. деловањем метонимијског механизма мишљења и 2. местом и улогом камена у старој српској религији. Наиме, ово друго објашњење темељи се на анимистичком карактеру камена у традиционалној култури. Уз камен темељац, један од фетиша, био је и тзв. камен старац, седиште домаћег божанства, заштитника куће. Стајао је на огњишту, а њему је на Бадње вече приношена жртва (Чајкановић, 1994а: 166–168).

Научној, медицинској терминологији припада метонимијски развијен семантички садржај ‘чврсто тело у бубрежној карлици, у мокраћној или жучној бешици настало таложењем мокраћне соли, киселине и др. или састојака жучи’ и из њега опет метонимијом изведено значење ‘обољење изазвано овом појавом’, наведени под тачком 4 у РСАНУ. У фонд народне терминологије лексема *камен* укључује се следећим семантичким реализацијама: 3.а. ‘надгробни споменик, плоча, споменик на месту погибије, белег’; 3.б. ‘воденични млински камени котур којим се меље мливо, жрвањ’; 3.в. ‘камени чекић, тучак којим се глача уштављена кожа’. Док је друго и треће значење развијено по метонимијском обрасцу МАТЕРИЈАЛ → ПРОИЗВОД ДОБИЈЕН ОД ТОГ МАТЕРИЈАЛА, прво значење мотивисано је анимистичким поимањем камена, својственим старим прехришћанским веровањима, по којима у камену борави душа. У том контексту треба разумети и постављање споменика на гробове умрлих, уместо којих је у почетку коришћен камен, што је био словенски обичај, а код Срба се задржао по доласку на Балкан (Бандић, 2004: 68). Обичај постављања надгробног камења објашњавањем је тежњом да се душа привеже за свој гроб, да јој се обезбеди пребивалиште како не би лутала по свету (СМ, 2001: 258).

Под тачком 5 у РСАНУ издвојена је следећа архаична употреба лексеме *камен* – ‘емоционално обојени израз за негацију: ђавола, врага; уопште не, нимало’, која се донекле може објаснити древним веровањем да је место испод камена везано за онострани свет: под њим се крије ђаво и демони који потичу од душа умрле некрштене деце (СМ, 2001: 258). Воденични камен сматран је материјализацијом самог ђавола (Чајкановић, 1994б: 129–130).⁴

2.1.2. Психолингвистички аспект значења лексеме *камен* предочен је на основу података добијених из *Обратног асоцијативног речника српског језика* (у даљем тексту ОАРСЈ), будући да у *Асоцијативном речнику српског језика* (АРСЈ) лексема *камен* није искоришћена као стимулус. Стога су праћени стимулуси на које се као асоцијација јавља *камен*. ОАРСЈ показује да се лексема *камен* појавила у улози асоцијата 227 пута на 57 различитих стимулуса.

Подаци из ОАРСЈ указују на то да је у свести говорника *камен* најчешће асоциран појмовима који се тичу градње и онога што настаје као њен резултат. Наведена лексема забележена је укупно 70 пута као асоцијација на следеће стимулусе: *темељ* (38),⁵ *бетон* (12), *Берлински зид* (8), *степеник* (6), *зид* (3), *мост* (1), *улица* (1), *улицом* (1).

На стимулусе који се тичу физичких карактеристика (величине, облика, боје, састава и сл.) лексема *камен* јавила се укупно 49 пута као њихова асоцијација: *огроман* (12), *аморфан* (5), *ситан* (5), *плав* (4), *туп* (4), *блиста* (3), *хладан* (3), *велик* (3), *бео* (1), *груб* (1), *као круг* (1), *ледени* (1), *округао* (1), *оштар* (1), *ситни* (1), *зелен* (1), *зелени* (1), *жут* (1). Стимулус *ситни* покренуо је асоцијације *каменчићи* (1) и *камење* (1).

Камен је 24 пута забележен као асоцијација на кршевите пределе и родни крај. Ову логику у основи прати и лексикографска обрада дате лексеме у РСАНУ. У свести говорника српског језика најчешће се повезује с Црном Гором: *Црна Гора* (12), *Црногорци* (4), *Подгорица* (2), *Равна гора* (1), *само* (1) али и с појмовима који се могу подвести под категорију ‘родни крај, дом’: *отаџбина* (2), *држава* (1), *српски* (1).

На *камен* могу асоцирати и различите врсте просторних релација, као и кретање у простору: *треснути* (2), *увис* (3), *прозор* (2), *треснућу* (2), *измећу*

⁴ Именица *камење*, осим што представља збирну множину именице *камен* 1б, 3 а, б, може имати и значење ‘принос, допринос’ (РСАНУ). Иначе, у придевској служби лексема *камен* употребљава се слично придеву.

⁵ Број у загради указује на учесталост појављивања лексеме *камен* на задати стимулус.

(1), *последњи* (1), *пред* (1). Инструментални облик именице појавио се једном као асоцијација на глагол *треснућу*.

Поједине црте личности честири пута су изазвале асоцијацију *камен*: *храбар* (1), *инат* (1), *мудар* (1), *равнодушност* (1). Придев *мудар* изазива асоцијацију *камен* посредством синтагме *камен мудрости*, о чему ће бити речи у даљем излагању.⁶

3. ТЕРМИНОЛОШКИ ИЗРАЗИ И ФРАЗЕОЛОГИЗМИ С КОМПОНЕНТОМ *КАМЕН*

3.1. Анализом су обухваћени још и устаљени лексички спојеви у чији састав улази лексема *камен*. Две су групе таквих спојева: прву чине вишечлане лексичке јединице које номинују одређене реалије из домена материјалне културе и науке, а другу – фразеолошке јединице, с обележјем идиоматизованости, репродуктивности, сликовитости и експресивности (в. Матешић, 1982; Мршевић Радовић, 1987; Вуловић, 2015). Инвентар вишечланих терминолошких спојева сачињен је на основу РСАНУ, док су фразеологизми, заједно са значењима, преузети из *Frazeološkog rječnika hrvatskoga ili srpskog jezika* (Матешић, 1982) и РСАНУ.

3.1.1. Лексички спојеви из домена народне терминологије (од којих су неки регионално обележени) називи су за:

а. врсту камена с посебном наменом – *бријачки камен* ‘камен погодан за оштрење бријача, ножева и сл., брус’, *драгац камен* (*драги камен*) ‘минерал који се употребљава за украс и за израду накита, драгуљ’, *зечји камен* ‘камен крај потока или реке у коме се пере рубље’;

б. камен специфичног изгледа – *змијин камен* ‘шарени мермер’,

в. материју специфичног састава која се употребљава у различите сврхе – *лончарски камен* ‘љуспасти смеша од талка, хлора и азбеста, за справљање каљева и фуруна’, *лужни камен* ‘натријумов хидроксид, који је веома отрован и који се употребљава у хемијској и другој индустрији, камена сода’, *очни камен* (*кисели камен*, *коњски камен*, *плав камен*) ‘куприсулфат који се помешан са гашеним кречом у раствору воде употребљава за прскање винове лозе, модра галица’, *паклени камен* ‘нитрат сребра, лапис’;

⁶ Лексема *камен* јавља се као асоцијација и на следеће стимулусе: *хлеб* (2), *срце* (2), *Бранковић* (1), *историја* (1), *мит* (1), *неиздржљив* (1), *у новцу* (1), *вода* (1).

г. талог или наслага – *зубни камен* ‘каменац’, *вински камен* ‘чврсти талог који се ствара при таложењу вина и при врењу грожђаног сока, шире, стреш’, *камен котловац* кречна наслага на зидовима судова, парних котлова и сл., *каменац*’.

Посебно место у номенклатури ове врсте припада лексичким спојевима који одражавају древне облике виђења и разумевања света, пре свега природних елемената на које је човек на самим почецима развоја цивилизације био упућен. Такав је израз *убојни, убојити камен* (*бојни камен, камен од убоја, гвоздени камен*), који је у РСАНУ дефинисан на следећи начин ‘врста црвенкастог камена за који се у народу верује да лечи убој’⁷. Функција *убојитог камена* произилази из заштитничке улоге која је приписивана камену уопште. Због своје непокретности камен је способан да заустави, прекине болест или неку опасност. Отпорност и неповредивост камена одређују његову улогу у магијским поступцима очувања доброг здравља, а тзв. становити камен посебно је значајан у спречавању смрти и болести деце (СМ, 2001: 258). Камен има моћ да окамени и паралише опасне силе или бића, због чега су амајлије од камена увек имале велику вредност (Бандић, 2004: 67). У истом контексту треба разумети и употребу тзв. громовних стрелица, каменчића који су својим изгледом подсећали на врхове стрела, а који су, према народном веровању, настајали на месту удара грома, који је иначе замишљан као врста небеске стреле (Бандић, 2004: 67).

Изрази *камен међаш* ‘камен или камени стуб којим се обележава граница између два имања, две територије’, *камен станац* (*станац камен*) ‘камен који је једним делом чврсто заривен у земљу или везан за подземне стене, који се не да померити’ и *камен темељац* ‘први постављени камен при подизању какве грађевине’ одражавају анимистички карактер представа о камену.⁷ Према речима В. Чајкановића, међни камен, који се поставља на граници имања и који данас има чисто профани карактер, у даљој прошлости сматран је светињом и седиштем локалног божанства, заштитника приватног имања или сеоског атара. В. Чајкановић наводи да је камен станац био фетиш највећег националног бога, којег су касније у традицији и у култу заменили Свети Сава, Марко Краљевић итд. Ово камење имало је култни карактер и њима је приношена жртва. Уз камен старац, седиште домаћег божанства, један од фетиша био је и камен темељац, коме се, када почне градња куће,

⁷ Као фразеологизирани спој речи овај израз има метафорично значење ‘најважнији део нечега, основа, темељ нечега’.

приноси жртва у вину, што је замена за некадашњу крвну жртву (Чајкановић, 1994а: 166–168).

Лексички спој *камен мудрости* (*камен мудраца*) има значење ‘средство којим су стари алхемичари настојали да неметале и просте метале претворе у сребро и злато и да одгонетну тајну настанка живота’. Камен мудраца се понекад узима и као симбол Христа. Као еликсир живота симбол је обнављања душе по божанској милости, симбол њеног откупљења (Gerbran, Ševalije, 2013: 451). М. Елијаде сматра да је назив *камен мудраца* само попунио место разних напитака бесмртности чије се порекло везује за преисторију људског рода, уп. *девојачко млеко*, *птичије млеко* (према Мршевић Радовић, 2008: 19–22).⁸

У домену научне терминологије налазе се лексички spoјеви којима се обележавају различите врсте минерала, хемијских једињења, геолошких појмова и сл. У РСАНУ уз њих обично стоји квалификатор којим се упућује на одговарајућу научну дисциплину, у чијим се оквирима користе, као што су минералогја, хемија, геологија, грађевинарство. Ови називи одражавају научно виђење света, тј. сагледавање стварности помоћу изграђене појмовне апаратуре одговарајуће дисциплине, у којем поимање одређених појава најприближније одговара ономе што је у стварности, при чему је ослобођено субјективног приступа, стереотипа, симболике и сл. Такви називи су: *амазонски камен* ‘врста минерала лискуна, плаве боје’, *бели камен* а. ‘гипс, садра’; б. ‘минерал из групе кристализираних двоструких сулфата, најчешће калијумов алуминијумски сулфат, који се употребљава за бојење, за штављење коже и уопште у хемијској индустрији и медицини, стипса’, *јетки камен* ‘нитрат сребра, лапис’, *кречни камен* ‘вапненац, кречњак’, *масни камен* ‘масна, мекана, земљава руда која се употребљава у индустрији и грађевинарству, миловка, масник’, *угаони камен* ‘већи, специјално одабрани камен који се уграђује у угао грађевине и који носи терет конструкције’.⁹ Ова именована обично настају детерминацијом придевског типа, тако што се издваја нека од физичких или других карактеристика реалије на коју упућују –

⁸ Метафоричном транспозицијом од овог израза добијен је фразеологизам са семантичким садржајем ‘кључ, метод за решавање каквих проблема, тешких ситуација и сл.’.

⁹ У процесу семантичке фразеологизације, деловањем метафоре, развија се значење ‘темељ, основа’, што је иначе симболичка вредност камена, који у ритуалима везаним за градитељство има посебну улогу, о чему ће детаљније бити реч у даљем тексту.

боја, састав и сл. Истом инвентару припадају и застарели називи хемијских и минералолошких појмова: *зелени камен* ‘застарели назив за сулфате, соли сумпорне киселине’, *месечни камен* ‘врста ортокласа сјајних боја’, *тешки камен* ‘живин сулфид, цинобер’.

3.1.2. За разлику од терминолошких спојева, који имају искључиво номинациону функцију у језику, фразеологизми су јединице секундарне номинације, будући да се њима на својеврстан начин интерпретира обележни садржај, у форми квалификације и субјективног става говорника који се њиме служи. Због специфичних обележја, у првом реду своје мотивисаности и сликовитости, фразеологизми су носиоци културних информација, проистеклих из различитих образаца људског мишљења, понашања, искуства, доживљавања стварности и сл.

Када се сагледа семантика фразеологизама у чијем се лексичком саставу налази именица *камен*, могу се уочити различити типови мотивације, који управо одражавају природне карактеристике камена перципиране од стране говорника или његову културну вредност.

Фразеолошка грађа показује да су у свести говорника српског језика веома истакнута физичка обележја камена попут тврдоће, постојаности, непомичности, тежине, хладноће итд. Изражена улога опажајних способности човека у поимању природних елемената доприноси томе да *камен* постаје еталон датих особина, што је уткано у семантички садржај фразеологизама: *стајати као од камена одваљен (истесан, отесан)* ‘непомично стајати’, *створити се каменом* ‘постати непомичан, запањити се, запрепастити се’, *тврд као камен* ‘врло тврд’,¹⁰ *тежак као (сињи) камен* ‘врло тежак’. Ипак, у највећем броју случајева конкретна својства камена асоцијативно се повезују с одговарајућим апстрактним категоријама као што су црте личности, емоције, говор и сл. Овај вид метафоричне семантичке транспозиције (КОНКРЕТНО → АПСТРАКТНО) у процесу фразеологизације најбоље одражава концептуализацију не само камена као природног елемента него и физичких особина уопште. Метафоричност и сликовитост ових израза посебно доприносе њиховој експресивности и учесталој употреби.

Особине карактера као што су поузданост, непоколебљивост и чврстина концептуализују се преко својства тврдоће камена: *чврст (сталан) као камен, стајати као камен*. Дати метафорични модел заступљен је и у

¹⁰ Овај пример може имати и другачију семантичку реализацију, о чему ће бити речи у даљем излагању.

поимању безосећајности, неосетљивости, немилосрдности, непопустљивости: *бити од камена, имати срце од камена, као живац камен, тврд као камен*. На исти начин треба разумети фразеологизме у којима је метафора праћена метонимијским механизмом мишљења (ПОСЛЕДИЦА ЗА УЗРОК), тако да цео израз треба посматрати као последицу имплициране препоноване структуре (толика је невоља, жалост да): *и камен би се гануо, и (студен) камен би проплакао*. Неосетљивост камена на спољашње утицаје мотивисала је израз са значењем ‘узалудно, безуспешно говорити’ – *као да камену говориши*. У мотивационој основи једне групе фразеологизама налази се слика ударца косе о камен, где долази до изражаја његово својство тврдоће, које у секундарној, метафоричној семантичкој реализацији индукује значење сукоба или ситуације која је кулминирала. То потврђују изрази: *намерила се коса на камен (на брус)* ‘дошло је до сукоба, не иде даље’, *ударила коса у камен* ‘дошло је до сукоба; појавиле су се велике тешкоће’, *дошла (дође) коса до камена (до бруса, на брус)* ‘превршена је мера, даље се не може’. Ови изрази углавном се тичу ситуације у којој се сучељавају два неравноправна учесника: иако и саму косу одликује својство тврдоће, камен се перципира као прототипичан носилац дате особине, те својом отпорношћу не дозвољава даљу активност.

Друго веома истакнуто својство камена јесте његова тежина. Највећи број примера у основи има метафоричну семантичку транспозицију по којој се осећање тескобе, бриге и потиштености разуме преко тежине камена. У свим примерима мотивациона база укључује лоцирање *камена на срцу и души*, као средишту емоционалног живота човека, при чему се опозиција тескоба, патња – осећај олакшања остварује присуством односно одсуством камена на том месту: *имати камен на души (срцу) / камен лежи коме на срцу (на души)* ‘имати терет на души, осећати потиштеност, тескобу’, *лежати коме као камен на срцу* ‘тиштити кога, задавати коме бриге’, *пао ми (ти и сл.) камен (свалио ми се камен) са срца (са душе)* ‘лакнуло ми (ти и сл.) је, ослободио сам (си и сл.) се бриге’, *одвалити (свалити, скинути) коме камен са срца (душе)* ‘ослободити кога брига, донети олакшање’. Тежина, тврдоћа и друга својства камена подстакли су семантику израза: *гутати камење* ‘доживљавати велике непријатности, врло рђаво пролазити’.

Постојаност и непроменљивост камена доводе се у везу с упорношћу људи у неким активностима (*ћутати као камен* ‘упорно, постојано ћутати, не проговорити ни речи’), а његова хладноћа са безосећајношћу (*хладан као камен* ‘без осећаја’).

Осим физичких особина камена које у процесу фразеологизације мотивишу психичка својства људи, показује се, такође, да је у формирању фразеологизама људско искуство стечено у различитим ситуацијама у додиру с каменом од веома великог значаја. Неplодност камена, тј. немогућност његовог учешћа у производњи намирница истакнута је у изразу *пастии на камен (о семену)* ‘не донети плода, не рађати’. Истом домену припадају и фразеологизми *јести камен* и *грести камење* ‘тешко, мучно живети, злопатити се, оскудевати, гладовати’, где слика у нефразеолошкој основи почива на метонимијској вези измеђа камена као природног феномена који нема могућност рађања и беде, немаштине.

Хиперболисана слика пуцања камена при ниској температури искоришћена је за обележавање јаке хладноће: *пуцају дрво и камен, камен пуца од зиме, хладно (студено) да камен пуца (од зиме)*. Између примарног, нефразеолошког, и циљног, фразеолошког садржаја постоји метонимијска веза заснована на обрасцу ПОСЛЕДИЦА → УЗРОК.

Просторне релације такође могу бити исказане изразима изграђеним на учешћу камена у свакодневним активностима: *можеш (можеш се) каменом добацити* ‘сасвим близу’.

Други круг окупља фразеологизме који су се развили под утицајем хришћанских мотива, али и древних обичаја, веровања, као и радњи везаних за култ камена.

Библијску мотивацију треба тражити у изразима *камен спотицања* ‘сметња, препрека за решење, остварење нечега’, *камен смутње (неспоразума, раздора)* ‘узрок неспоразуму, свађи, раздору’. Наиме, овај мотив забележен је у Старом и Новом завету, где се камен метафорично схвата као препрека коју је Бог поставио да би људи остали чврсти и доследни у вери, те да би били понизни у бојјем страху (Шипка, 1998: 68–70). У хришћанској култури пад, спотицање судбина је оних који не верују у Спаситеља (БФСРЈ, 2017: 321). Највероватније је по истом обрасцу развијен и фразеологизам *камен кушње (камен кушач, пробни камен)* ‘оно што служи за пробу нечије вредности, способности’.

Варијантни фразеологизми *бацити (бацати) камен* на кога, *бацити се (бацати се) каменом, бацати (дићи, осути, сипати) (дрвље и) камење* на кога, *бацати се камењем* на кога са значењем ‘жестоко напасти, нападати, оштро осудити, осуђивати, (о)кривити неког’ потекао је од давнашњег обичаја кажњавања преступника каменовањем, примењиваног код старих Египћана, Персијанаца, Јевреја, Грка, Римљана итд. У нашој традиционалној култури у каменовању учествују сви представници заједнице како душа убијеног не би

могла да се освети, а у исто време камење ће везати душу за себе. Гомиле камења, назване проклетије, постављане су и у случајевима када кривац не би био ухваћен, с намером да се он прокуне. Тада је на крст, сачињен од погорелих греда и побијен у земљу, набацивано камење, што се схватало као кажњавање *in absentia* (Чајкановић, 1994а: 163–166).¹¹ Семантички садржај вербалног напада или осуде, својствен фразеологизираним спојевима речи, развијен је деловањем метафоре. Претпоставка је да би исту мотивацију требало тражити и у изразу *бацати се на бога камењем* ‘бити велики грешник’.

Преко физичке тежине камена концептуализују се велики терет, брига, као и непријатне околности: *бити камен* на чијем *врату* ‘бити велик терет, велика брига коме’, *камен о врат привезати* (*обесити* и сл.) ‘довести у велику опасност, натоварити велику невољу, бригу и сл.’. Међутим, њихов настанак подстакнут је митолошко-религијском представом о камену која се рефлектује у старобалканском обичају ношења камена о врату, задржаном у Црној Гори све до половине 19. века. Они којима је учињена неправда долазе код књаза са обешеним шупљим каменом и траже правду. Љ. Раденковић сматра да ношење камена о врату треба симболично тумачити као поистовећивање с мртвима, при чему молилац тако показује да жели само задовољење правде, а не поправљање свог личног положаја. У том контексту треба посматрати и обичаје лажног заклињања на суду или уопште, при којима би ношење камена, као атрибута оног света, омогућавало човеку да себе представи као мртвог јер тиме не би потпадао под моралне законе овог света (Раденковић, 1977: 449–451).

Место под каменом схвата се као тајно и сигурно, што показују фразеологизми *под камен закопати* ‘добро сакрити, чувати у највећој тајности’, *држати* (*чувати*) *шта као под каменом* ‘држати нешто тајно, сигурно’, *поуздано* (*сигурно*) *као под каменом* ‘врло сигурно’. Ова значења мотивисана су највероватније веровањем у то да је место испод камена везано за онострани свет те да се под њим крију ђаво и демони који потичу од душа умрле некрштене деце (СМ, 2001: 258).

¹¹ Ову врсту кажњавања, према В. Чајкановићу, треба схватити на следећи начин: примитиван човек покушава да оствари циљ по принципу аналогне магије, што значи да се радња, која се врши и намењује некоме бићу, сматра и оствареном (Чајкановић, 1994: 164–165).

Израз *не оставити ни камен (ни камена) на камену* има два значења: примарно – ‘разрушити до темеља’, и секундарно, метафорично – ‘немилосрдно критиковати кога или шта’. У примарном значењу фразеологизам води порекло из јеванђељског текста у којем Исус предвиђа пропаст Јерусалима: „Заиста вам кажем: неће остати овде ни камен на камену који се неће разметнути” (Мат. 24, 2). Према БФСРЈ, у основи фразеолошке слике налази се архетипска опозиција постојање – непостојање, живот – смрт, горњи део – доњи део, која проистиче из архаичне митолошке форме схватања света, показујући какву су тајанствену и персонификовану природу и снагу првобитни народи приписивали неживој материји. Примарни семантички садржај фразеологизма почива на опозицији зидање – рушење, у којој се представа о зидању формира указивањем на технику градње (*камен на камен*), а представа о рушењу увођењем каузативне радње (*не оставити*). У формирању слике у целини као лајтмотив делује идеја о потпуности, коначности извршеног дејства – уништити до саме основе, раставити до последњег камена. Појачавање степена дејства постиже се понављањем компоненте *камен*. У самом фразеологизму *камен* се симболично схвата као ‘темељ, основа’, чије уништење води ка пропасти, али и као доња граница, тачка на површини земље (указујући на место прелаза од земаљског света ка подземном), чије досезање симболизује смрт, прекид живота. Посебно је важна ритуална улога камена у градњи, у поступку постављања првог камена (БФСРЈ, 2017: 323). Секундарно значење посматраног фразеологизма почива на транспозицији ФИЗИЧКО УНИШТЕЊЕ → ВЕРБАЛНО УНИШТЕЊЕ.

4. ЗАКЉУЧАК

Ради сагледавања језичке слике природе у центар истраживања постављена је лексема *камен*. За ову прилику у обзир је узета њена полисемантичка структура и вишечлане термилошке односно фразеолошке јединице у чијем конституисању учествује, због чега је језичка слика фрагментарна, али ипак довољно сугестивна, да може указати на неке основне токове уграђивања културног кода у језички, нпр. веровање у заштитничко, лековито дејство камена, што одражава израз *убојити камен*. Иако се комплетнија језичка слика природе може добити тек укључивањем у анализу и осталих језичких јединица, оне у овом тренутку нису разматране због ограниченог простора, али то остаје задатак за неке будуће прилике.

Анализиране јединице одсликавају истовремено и наивно, интуитивно и научно виђење природног окружења. Научни поглед на свет

одражавају термилошка значења лексеме *камен*, као и устаљени термилошки спојевии у чијем се лексичком саставу она налази. Он, по правилу, испољава висок степен подударности са стањем које преовлађује у природи. Наивна слика, међутим, открива механизме мишљења који се одвијају на основу потребе и способности човека да перципира свет око себе, али и на основу древних представа о реалијама које га окружују. Ови елементи културе нарочито су мотивисали фразеологизме, који показују утканост митолошке и религијске симболике камена у њихово значење. Фразеолошки фонд језика чува трагове архаичних веровања, те ритуалне и култне вредности камена. Описани феномени културе улазе у семантички простор фразеологизама најчешће деловањем метафоре, тако да се многе конкретне радње у вези с каменом или његова својства у резултату фразеологизације асоцијативно повезују с апстрактним садржајима. Тако је у нефразеолошкој основи израза *бацати дрвље и камење* на кога, којим се указује на вербални напад, садржана слика ритуалног каменовања кривца. Фразеолошки слој језика стога треба посматрати као најбогатији извор података културе на којој почива једна заједница.

Gordana Štrbac

LINGUOCULTUROLOGICAL STATUS OF THE LEXEME *STONE*

Summary

In this paper the language units were analyzed in order to present a language picture of nature. The lexeme “stone” was selected: its polysemantic structure was examined, based on lexicographic and psycholinguistic meaning, and also the terminological word combinations, as well as phraseology (for example, *plavi kamen, bacati na koga drvlje i kamenje*) were also considered.

The analysis shows that the meaning of the examined units is developed in two ways: 1. by the action of cognitive mechanisms, primarily of perception, i.e. observing the corresponding natural characteristics of the stone, which motivate the emergence of terminological expressions and phraseologisms; 2. under the influence of cultural elements, such as rituals, beliefs, symbols, etc., which are part of the mythological representations of stone.

Keywords: language picture of the world, lexeme *stone*, lexicographic meaning, psycholinguistic meaning, phraseologism.

ЛИТЕРАТУРА

- Apresjan, Ju. D. (1995). *Integral'noe opisanie jazyka i sistemnaja leksikografija. Izabranye trudy II*. Moskva: Škola „Jazyki russoj kul'tury” (штампано ћирилицом).
- AR SJ – Piper, P., – Dragičević, R. – Stefanović, M. (2005). *Asocijativni rečnik srpskoga jezika*. Beograd: Beogradska knjiga – Službeni list SCG – Filološki fakultet u Beogradu (штампано ћирилицом).
- Bandić, D. (2004). *Narodna religija Srba u 100 pojmova*. Beograd: Nolit (штампано ћирилицом).
- Bartminjski, J. (2011). *Jezik – Slika – Svet*. Beograd: SlovoSlavia (штампано ћирилицом).
- BFSРЈ – *Bol'šoj frazeologičeskij slovar' ruskogo jazyka. Značenje. Upotreblenie. Kul'turološki komentarij* (red. V. N. Telija). Moskva: Izdatel'stvo „Slovari XXI veka”, 2017 (штампано ћирилицом).
- Čajkanović, V. (1994a). *Stara srpska religija i mitologija*. Beograd: Srpska književna zadruga – Beogradsko-grafički zavod Prosveta – Partenon MAM (штампано ћирилицом).
- Čajkanović, V. (1994b). *O vrhovnom bogu u staroj srpskoj religiji*. Beograd: Srpska književna zadruga – Beogradsko-grafički zavod Prosveta – Partenon MAM (штампано ћирилицом).
- Gerbran, Alen i Žan Ševalije (2013). *Rečnik simbola (mitovi, snovi, običaji, postupci, oblici, likovi, boje)*. Novi Sad: Stylos art – IZ Kiša.
- Maslova, V. A. (2007). *Lingvokul'turologija. Učebnoe posobie*. Moskva: Izdatel'skij centr „Akademija” (штампано ћирилицом).
- Matešić, Josip (1982). *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika*. Zagreb: Školska knjiga.
- Mršević Radović, D. (1987). *Frazeološke glagolsko-imeničke sintagme u savremenom srpskohrvatskom jeziku*. Beograd: Filološki fakultet (штампано ћирилицом).
- Mršević Radović D. (2008). *Frazeologija i nacionalna kultura*. Beograd: Društvo za srpski jezik i književnost Srbije (штампано ћирилицом).
- OARSJ – Dragičević, R. – Piper, P. – Stefanović, M. (2011). *Obratni asocijativni rečnik srpskoga jezika. Od reakcije ka stimulusu*. Beograd: Beogradska knjiga – Službeni glasnik (штампано ћирилицом).
- Petrović, S. (2014). *Srpska mitologija u verovanju, običajima i ritualu*. Beograd: Dereta (штампано ћирилицом).

- Popova, Z. D. – Sternin, I. A. (2007). *Kognitivnaja lingvistika*. Moskva: „Vostok – Zapad” (штампано ћирилицом).
- Popović, Lj. (2008). *Jezička slika stvarnosti. Kognitivni aspekt kontrastivne analize*. Beograd: Filološki fakultet (штампано ћирилицом).
- Radenković, Lj. (1977). Leksičko-frazeološka rekonstrukcija religijsko-mitoloških predstava u vezi s kamenom. *Naučni sastanak slavista u Vukove dane*, 6/1, 445–459. (штампано ћирилицом).
- RSANU – *Rečnik srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika*, I–. Beograd: SANU, Institut za srpski jezik SANU, 1959– (штампано ћирилицом).
- Skok, Petar (1971–1974). *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- SM – *Slovenska mitologija. Enciklopedijski rečnik* (red. S. Tolstoj – Lj. Radenković). Beograd: Zepter book world, 2001. (штампано ћирилицом).
- Šipka, Milan (1998). *Zašto se kaže?* Novi Sad: Prometej – Beograd: CPL (штампано ћирилицом).
- Vulović, N. (2015). *Srpska frazeologija i religija: lingvokulturološka istraživanja*. Beograd: Institut za srpski jezik SANU (штампано ћирилицом).